

Яцик Т.П.

Університет державної фіскальної служби України

Шкелебей В.А.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ: КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ

У статті проаналізовано процедуру надання безоплатної правової допомоги. Зазначено, що право на безоплатну правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених ЗУ «Про безоплатну правову допомогу». Відповідно до КПК України якщо особу підозрюють або обвинувачують у скоєнні злочину, то вона має право на захист, що, зокрема, полягає у наданні можливості користуватися правовою допомогою захисника. У випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави (ст. 59 Конституції України, ст. 20 КПК України, ст. 14 Закону «Про безоплатну правову допомогу»). Проаналізовано види безоплатної правової допомоги: первинної та вторинної. Розглянуто суб'єктів права на безоплатну правову допомогу та суб'єктів, які реалізують зазначене право. Зазначено, що первинна і вторинна правова допомога відрізняються не тільки видами послуг, вони ще відрізняються й суб'єктами права на правову допомогу. Розглядаючи первинну правову допомогу, констатовано, що на неї мають право всі особи, які перебувають під юрисдикцією України. А на вторинну мають право тільки особи, які чітко передбачені в ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу». Окреслено межі здійснення безоплатної правової допомоги. Захисник, який надає безоплатну правову допомогу затриманій особі, здійснює це до завершення розгляду питання в апеляційній інстанції. Захисник, залучений за призначенням, має здійснювати захист особи до завершення кримінального провадження у касаційній інстанції, якщо не прийняте остаточне рішення на користь підзахисного на більш ранніх стадіях. Держава припиняє надавати безоплатну правову допомогу, якщо особа залучить захисника за власний рахунок.

Ключові слова: безоплатна правова допомога, кримінальне провадження, адвокат, суб'єкти права на безоплатну правову допомогу, суб'єкти надання безоплатної правової допомоги.

Постановка проблеми. Донедавна поняття правової допомоги, юридичні послуги та консультації були просто поняттями, значення яких особи навіть не розуміли, тому ці послуги для більшості з них були недосяжними, враховуючи значну вартість допомоги кваліфікованого спеціаліста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми і перспективи розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні досліджували вітчизняні вчені. Представлене питання висвітлювалось у працях В.І. Голована, І.О. Головацького, А.І. Єфремова, О.В. Капліної, В.О. Коновалової, М.В. Лотоцького, В.Т. Малярєнко, В.О. Попелюшко, О.В. Синьогого, Б.А. Филимонова, О.Г. Шила, О.Г. Яновської та інших.

Мета статті – аналіз інституту безоплатної правової допомоги в кримінальних провадженнях та встановлення вдосконалення на практиці позитивного міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Сучасні тенденції розвитку держави та суспільства передбачають поняття кваліфікованої юридичної допомоги, однак ця послуга дороговартісна і не кожен громадянин може собі дозволити скористатися нею. Держава весь час намагається врегулювати це питання, навіть нині тривають пошуки нових дієвих ідей, які б допомогли врегулювати цю проблему.

Стаття 59 Конституції України гарантує, що кожен має право на професійну правничу допо-

могу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Так оптимістично звучать положення цієї статті, але вони більшою мірою просто декларативні, тому що ці положення жодним чином не відображені в нормативно-правових актах, які б закріплювали та регулювали питання гарантій виконання таких норм.

Великим поштовхом з розв'язання цієї проблеми було прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» в 2011 році. У цьому Законі було закріплено поняття «безоплатна правова допомога» – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [2]. Прийняття цього Закону надало можливість малозабезпеченим особам захищати свої права та законні інтереси. Правова допомога є двох видів: первинна, яка включає в себе такі послуги: 1) надання правової інформації; 2) надання консультацій і роз'яснень з правових питань; 3) складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); 4) надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації, та вторинна, до якої входить надання таких юридичних послуг: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складення документів процесуального характеру.

Правовий статус юридичних клінік в Україні врегульовано Наказом Міністерства освіти і науки України № 592 від 03 серпня 2006 року «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу», відповідно до якого метою та основним завданням юридичних клінік є підвищення рівня практичних знань, умінь та навичок студентів юридичних спеціальностей, забезпечення доступу представників соціально вразливих верств населення до правової допомоги, формування правової культури громадян, впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг [3].

На нашу думку, необхідно доповнити пунктом 6 частину 1 статті 9 «Суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги» ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» такою редакцією: «юридичні клініки», а також пунктом 3 частину 1 статті 15 «Суб'єкти надання безоплатної вто-

ринної правової допомоги» ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» такою редакцією: «юридичні клініки».

Якщо подивитися на позитивний досвід зарубіжних країн у сфері надання безоплатної правової допомоги, то можна звернути увагу на діяльність юридичних клінік, які створюються на базі вищого навчального закладу і надають безоплатну правову допомогу малозабезпеченим особам щодо малозначних діянь, та надання консультацій і роз'яснень з правових питань у кримінальних провадженнях.

Безоплатна правова допомога – це правова допомога захисника, що надається за рахунок коштів Державного бюджету України і є безоплатною для підозрюваного, обвинуваченого. Це означає, що особа не несе жодних витрат, пов'язаних з правовою допомогою захисника, ні під час отримання такої допомоги, ні надалі. Безоплатну правову допомогу підозрюваному, обвинуваченому надаватиме адвокат, який забезпечить захист згідно із законодавством та відновлення порушених прав та законних інтересів, представництво інтересів та складання процесуальних документів. Прибуття адвоката до підозрюваного, обвинуваченого забезпечує відповідний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги – державна установа, що діє на території міст Києва та Севастополя, кожної області та Автономної Республіки Крим.

Конституцією України зазначено, що підозрюваний, обвинувачений має право на захист. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду [1].

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю (ст. 45 КПК України) [4].

Однією із засад КПК України є забезпечення права на захист, в якій зазначено, що: 1) підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений

має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом; 2) слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника; 3) у випадках, передбачених цим КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави (ст. 20 КПК України) [4].

Відповідно до ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право: 1) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення; 2) на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату (ст. 42 КПК України) [4].

Кримінальним процесуальним законодавством визначено випадки, у яких участь захисника є обов'язковою, а саме: 1) у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів; 2) щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, віком до 18 років; 3) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру; 4) щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права; 5) щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження; 6) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування; 7) щодо реабілітації померлої особи; 8) щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження;

9) у разі укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості (ст. 52 КПК України) [4].

Також уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги. У разі неприбуття в установлений законодавством строк захисника, призначеного органом (установою), уповноваженим законом на надання безоплатної правової допомоги, уповноважена службова особа негайно повідомляє про це відповідний орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги (ст. 213 КПК України) [4].

Порядок та умови залучення адвокатів до надання безоплатної правової допомоги встановлюються ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст. 25). Оцінка якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної первинної правової допомоги здійснюється за зверненням органів місцевого самоврядування, а безоплатної вторинної правової допомоги – за зверненням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, комісіями, утвореними для цієї мети радами адвокатів регіонів [5].

Захисник зобов'язаний прибувати для участі у виконанні процесуальних дій за участю підозрюваного, обвинуваченого. У разі неможливості прибути в призначений строк захисник зобов'язаний завчасно повідомити про таку неможливість та її причини слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд, а у разі якщо він призначений органом (установою), уповноваженим законом на надання безоплатної правової допомоги, то також і цей орган (установу) (ст. 47 КПК України) [4].

Кримінальним процесуальним законодавством передбачено випадки залучення захисника слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням та для проведення окремої процесуальної дії.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо: 1) відповідно до вимог ст. 52 КПК України участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника; 2) підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутності коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно; 3) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального

провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його.

Захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги.

У випадках, передбачених ч. 1 ст. 49 КПК України, слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя та суд постановляє ухвалу, якою доручає відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні [4].

Зазначимо випадки залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії, а саме: 1) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд залучають захисника для проведення окремої процесуальної дії в порядку, передбаченому ст. 49 КПК України, виключно у невідкладних випадках, коли є потреба у проведенні невідкладної процесуальної дії за участю захисника, а завчасно повідомлений захисник не може прибути для участі у проведенні процесуальної дії чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника або прибуття обраного захисника неможливе; 2) запросити захисника до участі в окремій процесуальній дії має право і сам підозрюваний, обвинувачений. Якщо потреби у проведенні невідкладних процесуальних дій за участю захисника немає і коли неможливе прибуття захисника, обраного підозрюваним, обвинуваченим, протягом двадцяти чотирьох годин, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право запропонувати підозрюваному, обвинуваченому залучити іншого захисника (ст. 53 КПК України) [4].

Захисник, який надає безоплатну правову допомогу затриманій особі, здійснює це до завершення розгляду питання в апеляційній інстанції. Захисник, залучений за призначенням, має здійснювати захист особи до завершення кримінального провадження у касаційній інстанції, якщо не прийняте остаточне рішення на користь підзахисного на більш ранніх стадіях. Держава припинить надавати безоплатну правову допомогу, якщо особа залучить захисника за власний рахунок.

Законодавством визначено суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу, що передбачено ч.ч. 1, 2 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу».

Проте ч. 3 ст. 14 цього Закону визначено й обмеження зазначеного права. Суб'єкти права на безоплатну вторинну правову допомогу, визначені пп. 1, 2⁻¹, 2⁻², 8, 9, 12, 13 ч. 1 ст. 14, мають право на отримання такої допомоги не більше шести разів протягом бюджетного року та не більше ніж за шістьма дорученнями/наказами про надання безоплатної вторинної правової допомоги, виданими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги, одночасно [2].

Висновки. До Верховної Ради України було подано законопроект 2015 від 03.09.2019 року, в якому запропоновано частину 1 статті 14 «Суб'єкти права на безоплатну вторинну правову допомогу» ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» доповнити пунктом 2⁻³ у такій редакції: «громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, визначеній Верховною Радою України, – на правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (у тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру, у справах про встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України, а також у справах за позовами до держави-агресора Російської Федерації про відшкодування завданої майнової та/або моральної шкоди у зв'язку з тимчасовою окупацією території України, збройною агресією, збройним конфліктом, що призвели до загибелі, поранення, перебування в полоні, незаконного позбавлення волі або викрадення, а також порушення права власності на рухоме та/або нерухоме майно».

Ми вважаємо, що недоцільно зазначати конкретну державу-агресора в законодавстві.

Адвоката, який надає безоплатну правову допомогу, може бути замінено у разі його хвороби, неналежного виконання ним своїх зобов'язань, недотримання порядку надання безоплатної вторинної правової допомоги, виключення його з Реєстру адвокатів, які надають таку допомогу (ст. 24 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу») [2].

Зауважимо, що підозрюваний, обвинувачений має право відмовитися від захисника або замінити його. Відмова від захисника або його заміна має відбуватися виключно в присутності захисника після надання можливості для конфіденційного спілкування. Така відмова або заміна фіксується у протоколі процесуальної дії. Відмова від захисника не приймається у разі, якщо його участь є обов'язковою. У такому разі якщо підозрюваний, обвинувачений відмовляється від захисника і не залучає іншого захисника, то захисник має бути

залучений у порядку, передбаченому ст. 49 КПК України, для здійснення захисту за призначенням (ст. 54 КПК України) [4].

Ми вважаємо, що ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» є дуже важливим правовим документом, тому що він забезпечив врегулювання проблемного питання стосовно юридичної неграмотності населення та можливості доступу малозабезпечених верств населення до правосуддя, а це є одним із пріоритетних завдань розвитку міжнародної спільноти.

Список літератури:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.11.2019 р.).
2. Про безоплатну правову допомогу : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* від 08.07.2011 року № 3671-VI.
3. Місце юридичних клінік у системі безоплатної правової допомоги, їх роль і значення в реформуванні вищої юридичної освіти. URL: <http://www.pravoonline.org.ua/site/kbase/c/39/category/korisna-informaciya-dlya-pravnikov/t/83/title/misce-yuridichnih-klinik-v-sistemi-bezoplatnoyi-pravovoyi-do> (дата звернення: 02.11.2019 р.).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 02.11.2019 р.).
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 27, ст. 282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 02.11.2019 р.).

Yatsyk T.P., Shkelebei V.A. PROVISION OF FREE LEGAL AID: CRIMINAL AND PROCEDURAL BASES

The article analyses the procedure for providing free legal aid. It is stated that the right to free legal aid is an opportunity guaranteed by the Constitution of Ukraine for a citizen of Ukraine, an alien, a stateless person, including a refugee or a person in need of additional protection, to receive full free primary legal aid, as well as the possibility for a certain category of persons to receive free secondary legal assistance in cases provided for in the Act on Free Legal Aid. Under the Code of Criminal Procedure, if a person is suspected or accused of committing an offence, he or she has the right to a defense, in particular by providing legal aid to counsel. In the cases provided by the Code of Criminal Procedure of Ukraine and/or the law regulating providing free legal aid to the suspect, the defendant legal aid it appears free of charge at the expense of the state (Article 59 of the Constitution of Ukraine, Article 20 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, Article 14 of the Law "On free legal aid"). The types of legal aid are analyzed: primary and secondary. Subjects of the right to free legal aid and subjects exercising this right are considered. It is noted that primary and secondary legal aid differs not only in the types of services, but also in the subjects of the right to legal aid. In considering primary legal assistance, it is stated that all persons under the jurisdiction of Ukraine are entitled to it. And on secondary only persons, clearly provided in article 14 of the Law "On free legal assistance". The limits of free legal aid are defined. The defence counsel provides free legal aid to the detainee until the appeal is completed. The defence counsel, engaged by appointment, protects the person until the completion of the criminal proceedings in the cassation court, unless a final decision has been taken in favour of the defendant at an earlier stage. The state shall cease to provide free legal assistance if the person engages a defence counsel at his own expense.

Key words: free legal aid, criminal proceedings, lawyer, subjects of the right to free legal aid, subjects of free legal aid.